

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИПУСКНИХ ІСПИТІВ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Із введенням земського самоврядування в 60-70-х роках ХІХ століття в ряді європейських губерній Російської імперії (у Харківській губернії земство було створено 1865 року) розпочалось створення мережі народних шкіл нового типу, які відкрили шлях до освіти широким верствам населення. Земські школи призначались головним чином для селянських дітей, метою діяльності училищ було «утвердження в народі релігійних і моральних понять, а також розповсюдження первісних корисних знань» [16, с. 143; 19, с. 7]. Термін навчання тривав три роки, його логічним завершенням були випускні іспити, наявність яких викликала гострі публіцистичні та наукові дискусії між тогочасними педагогами, громадськими діячами. Серед авторів другої половини ХІХ – початку ХХ століття зустрічались як палкі прибічники [18; 19; 25], так і не менш палкі противники обов'язковості випускних іспитів в початкових народних школах [11; 13; 25].

В подальшому питання організації і проведення іспитів у земських школах були частково розглянуті в ряді загальних робіт з історії освіти [1; 8; 12; 14; 20; 23]. Однак до сьогодні не існує спеціального дослідження, присвяченого випускним іспитам для учнів земських шкіл Харківської губернії. Актуальність дослідження проблеми значно підсилюється тим, що саме цей регіон став батьківщиною новаторського підходу до організації іспитів, і досвід харківських освітян виявився корисним для інших земських губерній Російської імперії.

Слід зазначити, що випускні іспити для учнів народних шкіл далеко не завжди були обов'язковими. Так, «Положенням про народні училища» від 1 червня 1864 року вони зовсім не були передбачені [22, с. 149]. Запровадження

іспитів відбулось лише через десять років із затвердженням нового «Положення» та наданням пільг з військової служби особам з початковою освітою. Однак, екзамени обов'язковими не були, складали їх в основному хлопчики, що бажали отримати свідоцтво про закінчення училища. Особливими правилами 1885 року було затверджено обов'язковість випускних іспитів для всіх осіб, що закінчували народні школи [13, с. 1].

Випускні іспити у земських школах Харківської губернії тривали протягом весняних місяців. У визначений заздалегідь день до школи прибував член училищної ради (представник інспекції народних училищ або земської управи), який мав у присутності шкільного вчителя та законовчителя-священника екзаменувати учнів останнього року навчання. Вони по черзі отримували й виконували завдання, екзаменатор виставляв оцінки. Іспит включав перевірку знань із обов'язкових дисциплін: Закону Божого (знання основних молитов, положень християнської віри, порядку богослужіння тощо), російської мови (читання та переказ тексту, письмо під диктовку або переписування з книги), арифметики (розв'язування завдань за допомогою чотирьох дій). Завдання в різних школах Харківської губернії мало відрізнялись одне від одного, щоправда, у Вовчанському повіті екзаменатори перевіряли в учнів знання деяких історичних відомостей про повіт, природних умов, розпитували дітей про їхнє та сусідні села та волості [24, с. 20]. Якщо до середини 1870-х років висновки контролюючих органів щодо рівня знань учнів земських шкіл Харківської губернії були не дуже втішними, діти не отримували «ні доброго письма, ні читання, ні знань» [10, с. 450], то наприкінці XIX – початку XX століття ситуація дещо покращилась. У більшості випадків члени училищних рад звітували про задовільний рівень навчальних досягнень школярів з усіх предметів [6, арк. 12; 7, арк. 24-25; 16, с. 38;]. Не з'являлись на іспит, або ж не складали його близько 20-25% учнів [16, с. 38; 21, с. 44]. У випадку недостатнього рівня знань, показаних школярами, догану отримував насамперед учитель, тому, за висловом відомого земця О. Обухова, «екзамен був іспитом не стільки для учнів, скільки для вчителя» [18, с. 95]. Щоб

покращити результативність складання випускних екзаменів, учителі вдавались до відхилення від навчальних програм, віддаючи перевагу тим питанням, які найчастіше ставили на іспитах ті чи інші екзаменатори [25, с. 2]. Так, в 1909-1910 навчальному році у земських школах Харківської губернії багато часу було витрачено на розвиток правопису на шкоду іншим розділам мови. Таке порушення методики прийняття іспитів губернською училищною радою навіть суперечило відповідним міністерським інструкціям [15, с. 5]. Намагання «відшліфувати випускників» призводило до того, що молодші учні нерідко залишались без належної уваги [13, с. 5]. Перевантаженість екзаменаторів, яким потрібно було відвідати велику кількість навчальних закладів, нерідко спонукало їх поспішати, що створювало на іспитах атмосферу нервового напруження всіх сторін. Традиційною в земських школах також була практика організації невеличких бенкетів для екзаменатора. Сумісне вживання алкогольних напоїв учителем та членом училищної ради мало покращувати відношення останнього до конкретної школи, яке він мав відобразити у своєму звіті [3, с. 35; 27, с. 246].

Траплялись випадки, коли дітей екзаменували особи, освітній рівень яких був вкрай низьким. Бували серед них і досить жорстокі люди. Так анонімний автор оповідання, надрукованого в журналі «Для народного учителя», назвав іспит у земській школі «побиттям немовлят» [11], а Б. Грінченко в одному зі своїх автобіографічних оповідань описав випадок проведення екзамену й неатестації частини дітей напівграмотним колишнім писарем [3; 17, с. 37].

Некомпетентність окремих екзаменаторів була не єдиною перешкодою для успішного проведення об'єктивної атестації. Нестача в училищних рад необхідної кількості кваліфікованих кадрів не дозволяла проводити екзамени одночасно в багатьох школах. Особливо ця проблема стала актуальною на початку ХХ століття, що було пов'язано з різким збільшенням кількості народних училищ під час реалізації програми введення загальної початкової освіти. Тому нерідко доводилось збільшувати строки проведення екзаменів у

губернії, а це призводило до скорочення навчального року й негативно впливало на загальний рівень освіти.

Для розв'язання даної проблеми у Вовчанському повіті з 1910 року було введено систему групових іспитів. Вона полягала в створенні дев'яти екзаменаційних пунктів, між якими розподілялись всі земські школи повіту (на той час їх було більше 150, у них навчалось більше 10 тисяч учнів). Увечері дня, що передував іспиту, учні разом зі своїми вчителями приїздили до школи-екзаменаційного пункту. Там школярі могли познайомитись з іншими дітьми, вони спілкувались, пили чай, земська управа забезпечувала дітей місцем, де вони могли відпочити й переночувати. Наступного дня із сьомої години ранку до дванадцятої дня проводився письмовий іспит, потім – перерва на обід, і з тринадцятої до сьомої години вечора члени училищної ради приймали усний екзамен. Іноді в перервах і після іспиту для школярів грав аматорський оркестр, самі учні співали пісень. По закінченню цього, екзаменаційна комісія з усім своїм реманентом. польовою кухнею вирушала до іншого пункту. Звичайно, така форма атестації учнів народних училищ була пов'язана з певними витратами, але виявилась більш ефективною порівняно із традиційною. Більше того, для учнів такий екзамен, по завершенню якого земство нерідко влаштовувало фейерверк, організовувало виступи аматорських колективів, катання дітей на човнах та інші заходи, з екзамену міг перетворитися на справжнє дитяче свято. Завдяки цьому значно зменшилась кількість дітей, що не з'являлись на іспит. У 1913-1914 роках система групових іспитів була запроваджена також у Харківському, Богодухівському та Сумському повітах [18, с. 112-115]. Ця практика викликала зацікавлення в освітян Російської імперії, багато хто визнав досвід харків'ян цінним. Свідченням цього є той факт, що вже з 1912 року так само за прикладом Вовчанського повіту почали проводитись групові випускні іспити у ряді повітів Курської та у Московській губерніях [19, с. 1166]. Однак далеко не всі з ентузіазмом сприйняли це нововведення. Наприклад, російський землець О. Котельников вважав колективні іспити більшим злом ніж звичайні, так як на них були присутні діти

з різних шкіл (залучались також учні церковно-парафіяльних училищ) з різним рівнем підготовки. Вимоги ж ставились до всіх однакові, що було, на думку цього автора, непедагогічно й несправедливо [13, с. 10]. З початком першої світової війни та погіршенням фінансування освіти рівень організації групових іспитів значно знизився [2, с. 233].

Говорячи про екзамени в земській школі неможливо оминати увагою досить вагомий чинник, який негативно впливав на якість освіти, що яскраво виявлялось на випускному іспиті, – викладання російською мовою, в той час, коли більшість населення Харківської губернії становили українці. Їм було важко розуміти російську мову викладачів і підручників, наявність в двох мовах слів, що пишуться і звучать однаково або дуже близько приводило до викривленого розуміння прочитаного і почутого. Нерідкими були випадки неспроможності учнів на екзамені коректно переказати прочитані тексти, навіть, коли вчитель і екзаменатор ставили допоміжні питання. Чимало подібних іноді трагікомічних ситуацій описано М. Корфом, С. Русовою, Б. Грінченком [4], проблеми часткової українізації народної школи жваво обговорювались на шпальтах газет «Громадська думка», «Рада», журналу «Світло» та інших українських і загальноросійських видань. Мовна проблема часто-густо стояла на заваді успішного складання іспиту селянськими дітьми, і це нерідко було основою суджень деяких екзаменаторів про недостатню розумність «хохлят». Хоча проблема була в грубому порушенні принципів педагогіки й методики викладання в початковій школі. Втім, слід зазначити, що мовне питання у земській школі – це тема окремого дослідження.

Таким чином, випускні іспити стали обов'язковим елементом навчання в земських школах лише з кінця XIX століття. На заваді їх успішному складанню нерідко стояла низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, а саме: нестача кваліфікованих кадрів, особисті якості вчителів й екзаменаторів, певні фінансові проблеми системи освіти в цілому тощо. Ці перешкоди повітові та губернське земства Харківської губернії у тісній співпраці з училищними радами та інспекцією народних училищ намагались вирішити, в тому числі за

допомогою групових іспитів. для школярів же процес складання іспиту значно ускладнювався завдяки навчанню нерідною мовою, що призводило до труднощів у навчанні, навіть ставало причиною рецидиву неписьменності.

Література

1. Бунаков Л. И. Народная школа тридцать лет назад и теперь// Школа и жизнь. – 1916. – № 9.
2. Вестник народного образования. – 1916. – № 2.
3. Грінченко Б. Экзамен// Грінченко Б. Оповідання. – К.: Книгоспілка, 1928. – Кн. 1.
4. Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. – К.: Вік, 1912.
5. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 905.
6. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 558.
7. ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 5.
8. Дедов Г. Земства и народное образование (1865-1914)// Школа и жизнь. – 1914. – № 1.
9. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.). Автореферат дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002.
10. Земский ежегодник за 1877 год. – СПб.: Общественная польза, 1879.
11. Избиение младенцев// Для народного учителя. – 1907. – № 6.
12. Константинов Н. А. Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. – М.: Изд. Министерства народного просвещения РСФСР, 1953.
13. Котельников А. М. К вопросу об уничтожении экзаменов в народных школах// Учительский вестник. – 1913. – № 3.
14. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дис... канд. іст. наук. – Харків, 1999.
15. Латышев В. Школа и учащие в 1910 году// Русский начальный учитель. – 1911. – № 1.

16. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913/14 учебный год. Статистический обзор. – Харьков: Печатня С. П. Яковлева, 1917.
17. Неживий О. Корольова Л. Особистість учителя національної школи в доробку Б. Грінченка// Дивослово. – 1997. – № 4.
18. Обухов А. Организация и характер экзаменов в начальных школах// Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела. – М.: Задруга, 1914.
19. Обухов А. Районные выпускные экзамены в земских начальных школах// Земское дело. – 1912. – № 19.
20. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М.: Просвещение, 1982.
21. Отчёт Харьковской губернской земской управы за 1893 год. По Земскому отделу. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1894.
22. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века. – М.: Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1954.
23. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001.
24. Русова С. К подготовке народных учителей// Учитель и школа. – 1914. – № 5.
25. Учитель Н. В. Экзамены и ревизии в народной школе// Для народного учителя. – 1914. – № 8.
26. Фальборк Г. Чарнолусский В. Народные училища по положению 25 мая 1874 года. – СПб.: Типо-Лит. Б. М. Вольфа, 1903.
27. Южанин. Картинка из жизни южно-русской народной школы// Педагогическая хроника. – 1879. – № 11.

Ключові слова: земство, початкова школа, сільська школа, учитель, освіта, місцеве самоврядування.

Ключевые слова: земство, начальная школа, сельская школа, учитель, образование, местное самоуправление.

Key words: zemstvo, primary schools, peasant schools, teacher, education, local self-government.

